

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Динаміка чинників протестних практик населення України

Abstract

The article tracks the dynamics of protest practices in Ukrainian society in a period after so called “Orange revolution”. The author selects the structural, socio-psychological and resource mobilization approaches to explanation of the protest behavior factors. Upon this ground, these factors are aggregated in two explanatory models. Structural factors form the model of social disruption. At the same time the resource mobilization and socio-psychological factors in a ensemble form the model of civil voluntarism. The author advances two hypotheses about the factors of the protest practices determination. In order to clarify these hypotheses he applies the method of binary logistic regression.

An analysis has prove that civil activity caused by events of “Orange revolution” was conditioned by regional and geopolitical dissidences, but later on the protest practices were determined mainly by resource and sociopsychological stimuli. The results of analysis reveal that the value and world view stratification of society has not influenced the protest behavior. This developments can explain to some extent the absence of serious social conflicts in Ukraine.

Вступ

Стабільність будь-якого суспільства залежить від співвідношення між рівнем громадянської активності населення і рівнем політичної інституціоналізації. У випадку зростання громадянської активності збереження стабільності суспільства залежить від відповідного розвитку політичних інститутів та процедур, які забезпечують легітимні канали взаємодії населення з політичною системою. Існування ціннісно-світоглядного розшару-

вання українського суспільства, яке накладається на регіональні, геополітичні та електоральні переваги, в 1990-х роках не призводило до конфронтаційної поведінки, оскільки суспільство переважно було зосереджене на економічному виживанні. Феномен подвійної інституціоналізації суспільства спричинявся до політичної пасивності громадян. Баланс політичних та економічних угруповань не лише підтримувався формальними нормами, які утворюють його правове поле, а й доповнювався динамічною системою неформальних норм та системою примусового арбітражу політичного режиму, ґрунтованого на сильній президентській владі. Все це сприяло відносній стабільності у суспільстві.

Зміна політичного режиму спровокувала перманентне реформування політичної системи та боротьбу елітних угруповань, дестабілізацію у функціонуванні гілок влади. Активізувалися протиріччя політичних еліт стосовно важливих аспектів реформування в економічній, гуманітарній та зовнішньополітичній сферах. Це наклало певний відбиток на сприйняття суспільством майбутніх шляхів розвитку України та поглибило ціннісно-світоглядне розшарування. Своєю чергою, соціальні очікування, пов'язані зі зміною влади, зумовили спалахи громадянської активності населення. Оголилася нездатність формальних норм самостійно слугувати правовим полем розв'язання гострих соціально-політичних конфліктів, що зазвичай зумовлює політичну нестабільність та зростання агресивної конфронтації. Однак низький рівень політичної інституціоналізації влади та певне зростання рівня громадянської активності населення не призвели до вагомій дестабілізації суспільства.

Ця ситуація вимагає детальнішого аналізу протестних форм громадянської активності (які мають перманентний характер), а саме неконвенціональних громадсько-політичних практик як *систематичних, відтворюваних і постійних дій населення у суспільно-політичній царині*. Те, що суспільно-політичні перетворення в Україні проходять за умов соціальної аномії, частой зміни влади, постійного реформування політичних інститутів, несформованості партійної системи, нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, свідчить про тривале переформатування політичних норм і ролей як еліти, так і населення. Внаслідок цього з'являється неінституціоналізований простір, який може бути творчо опанований неформальними практиками інноваційного характеру. Це сприятиме або відтворенню і стабілізації соціальної системи, або ж її дезінтеграції. За таких умов звернення уваги на наявні протестні практики є вкрай важливим, оскільки знання про їхні чинники та механізми дасть змогу прогнозувати зміст і характер подальшого освоєння неінституціоналізованого простору, запобігати розвитку соціальних конфліктів та сприяти стабілізації суспільства.

Дослідження громадсько-політичних практик вимагає фіксації здійснених поведінкових актів. Ідеться про дії, які відбулися в минулому і не залежать у момент опитування від настроїв респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, котрі можуть вплинути на об'єктивність картини життя особистості. У методологічному плані вивчення громадсько-політичних практик потребує порівняльних або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати

лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки окремих угруповань, які регулярно потрапляють до вибіркової сукупності. Іншим способом відрізнити громадянські практики від випадкових феноменів є аналіз їхніх чинників. До того ж встановлення ієрархії чинників та її порівняння у динаміці також дає змогу встановити характер відтворюваності та постійності стимулів громадянських практик.

Теоретичні підходи

Незважаючи на велику кількість теоретичних підходів до пояснення механізмів і чинників протестної політичної поведінки, в сучасних емпіричних дослідженнях виокремлюються лише кілька підходів, які мають практичне значення. Серед них можна умовно виокремити структурний, соціально-психологічний та ресурсно-мобілізаційний.

Структурний підхід зосереджений на соціальних розколах, які виникають унаслідок суперечностей між інтересами великих груп людей, спричинених соціальною стратифікацією за різними ознаками. Теорія соціальних розколів (С.М.Ліпсет та С.Рокан) виходить з того, що політична поведінка людей зумовлена не свідомими політичними преференціями, а належністю до великих соціальних груп, що утворилися внаслідок різних відмінностей чи навіть соціальних конфліктів. Ці відмінності, зокрема у Західній Європі, виникли внаслідок модернізаційних процесів, які розмежували центр і периферію, державу і церкву, місто і село, власників і найманих працівників. Свого часу інституціоналізовані розмежування створили певну структуру політичних преференцій громадян [Lipset, Rokkan, 1985]. Тобто детермінація політичної поведінки зумовлена проявом солідарності та ідентифікації із групою. Вчені також звертають увагу на існування нових “розмежувань”, “розколів”, “поділів”, “відмінностей”. Утворювані на цих підставах групи також можуть бути релігійними, етнічними, мовними, міграційними, регіональними, поселенськими та класовими [Deegan-Krause, 2007]. Соціальні розколи можуть бути спровоковані також іншими соціокультурними вимірами, зокрема геополітичними, історичними та ін. В рамках парадигми “нових соціальних рухів” з’явилися праці, де проголошено вичерпаність старих соціальних рухів (робітничих), зрозумілих у контексті марксистського світогляду. Серед “нових” соціальних рухів визначилися регіональні, расово-етнічні та мовні, антивоєнні та антиядерні, екологічні та феміністські рухи та рухи на захист контркультури чи певного стилю життя [Смелзер, 1995: с. 62]. З’явилися також дослідження, які вивчають “структуру політичних можливостей” для різних соціальних груп [Kriesi et al., 1995].

Особливо слід зазначити мультикультурні суспільства, де доступ до соціальних ресурсів створює конфліктну ситуацію. Історія засвідчила чимало прикладів, коли структурні розмежування набували статусу першорядних чинників різного роду соціальних конфліктів, громадянських війн, повстань тощо. Зокрема, на відміну від країн Західної Європи, у Центральній та Східній Європі формування сучасних націй та інституціоналізація політичних систем відбувалися через націоналізм. У таких багатонаціональних суспільствах, де етнічні розбіжності були інституціоналізовані міс-

цевими урядами, елітами, зокрема на Балканах і на території колишнього Радянського Союзу, мобілізація соціальних рухів, які переросли у конфлікти, відбувалася через етнічні, мовні та релігійні причини. Але й у західноєвропейських суспільствах, де існують вагомі етнічні чи релігійні меншини, часом спалахують конфлікти (Північна Ірландія, Країна Басків, Бельгія). Поширення міграції, загроза тероризму зумовлюють нові соціальні розколи, які спричиняють загострення етнічного, расового, релігійного чи мовного чинників, що можуть стати вирішальними у протестних діях.

Соціально-психологічний підхід до вивчення громадянської дії акцентує увагу на внутрішньоособистісних чинниках і можливостях самоактуалізації людини у соціальному житті. Емпіричне підтвердження дістали концепції політичної залученості, які мають соціально-психологічне наповнення (політичний інтерес, політична ефективність, політична ідентифікація тощо). Зокрема, політичну ефективність визначають через відчуття, що індивідуальна політична дія має чи буде мати вплив на політичний процес. Дослідження Р.Даля є одним із перших, де продемонстровано позитивну кореляцію між політичною ефективністю та інтенсивністю участі у місцевих справах [Dahl, 1961: p. 287–289].

На вплив особистісних характеристик на громадянську активність вказують Л.Мілбрат і В.Кляйн, які вирізнили три групи чинників: соціабельність (легкість і невимушеність у соціальних взаємодіях), схильність до домінації (здатність керувати, наполегливість), самоповага (висока самооцінка, почуття впевненості у своїх силах). Вони довели існування кореляції між самооцінкою і рівнем політичної участі. Політичної апатії, на їхню думку, слід очікувати серед відлюдкуватих, стриманих, не впевнених у собі людей, тоді як відкриті, активні та товариські люди виявляють значно більшу активність і в питаннях політики [Milbrath, Klein, 1962]. Натомість С.Реншон описує зв'язок між рівнем відчуття власного контролю над навколишньою ситуацією і залученістю до політики. Люди з високим рівнем такого роду контролю схильні брати участь у конвенціональних політичних діях, а низький рівень відчуття чи відсутність контролю призводять до відчуженості або схильності до неконвенціональних форм [Renshon S., 1974: p. 125].

Теорія мобілізації ресурсів починаючи з кінця 1960-х років домінує у поясненні детермінант соціальних рухів і громадянської активності. Цей підхід викристалізувався у працях Дж.МакКарті, М.Залда, Р.Еша, В.Гемсона, Ч.Тілі. Згідно з цією теорією суспільні рухи не варто пояснювати залученням незадоволених та відчужених маргіналів у лави прихильників ірраціональних та нерациональних "ідеологій" [Смелзер, 1995: с. 61; Jenkins, 1983]. Суспільні рухи слід розглядати як цілеспрямовані, скеровані заходи, які залежать від ефективності нагромадження ресурсів (грошей, доступу до ЗМІ, статусу, навичок, освіти, знань, зв'язків тощо) для розвитку громадянської активності та соціальних рухів [McCarthy, Zald, 1977]. Теорія мобілізації ресурсів припускає, що в сучасних плюралістичних суспільствах протест стає звичайним явищем, оскільки завжди існує незадоволення. Це, своєю чергою, нівелює важливість чинників незадоволення, оскільки плюралізм робить їх повсюдними. Актори, які вирішили взяти участь у грома-

дяньській дії, є раціональними, вони зважують витрати та вигоди від участі (такі міркування, безумовно, пов'язані із впливом теорії раціонального вибору). Тривалість та характер участі залежать від змісту накопичених ресурсів та становища індивіда у соціальних мережах.

Основним підґрунтям теорії мобілізації ресурсів став соціоекономічний підхід, за якого під стимулом розуміють насамперед соціоекономічний статус, який традиційно визначається як похідний від доходу, професії, рівня освіти тощо [Verba, Nie, Kim, 1979: р. 64–67]. Високий рівень соціоекономічного статусу надає переваги людині, оскільки забезпечує оволодіння необхідною інформацією, навичками та компетенцією. Також це сприяє засвоєнню необхідних норм та моделей політичної поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку), які можуть виступати мотивами залучення особистості в політику, що дає змогу набути досвіду й необхідну підтримку з боку офіційних структур. Високий соціоекономічний статус зумовлюється розподілом соціальних ресурсів, такими як: освіта, що відкриває доступ до інформації; гроші, наявність яких вивільняє час для зайняття політикою; високий соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охочіше; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад, здатність грамотно викладати свої вимоги у доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів. Зрозуміло, що всі ці ресурси зосереджені у руках соціально привілейованих верств населення. Додатковим ресурсом є також вікові особливості: помічено, що у неконвенціональних практиках задіяні більше молоді, оскільки зрілі люди набувають власність, досягають кар'єрних успіхів та створюють сім'ю, тому для них зростає "вартість" питання. Ризик втратити здобутки, піддати небезпеці власну родину здебільшого відвертає людину від рішучих та нелегальних кроків.

Підхід, який увібрав у себе здобутки теорії мобілізації ресурсів та соціально-психологічних чинників політичної залученості, дістав втілення у тривалих емпіричних дослідженнях С.Верби, К.Л.Шлоцмана і Г.І.Брейді. Досліджуючи проблему стратифікації політичної активності, вони застосували *модель громадянського волонтаризму (Civic Voluntarism Model)*. Базовими чинниками цієї моделі стали *ресурси, мотивація та мобілізація*. Ресурсами є час, гроші та громадянські навички. Ці ресурси людина набуває в перебігу соціалізації через сім'ю, школу, місце роботи, добровільні організації, релігійні установи тощо. Громадянські навички включають комунікаційні та організаційні здатності, які дають змогу громадянам ефективно використовувати гроші та час у громадянській діяльності. Мотивацію визначає сукупність психологічних стимулів, які спонукають до участі (політичний інтерес, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку, партійна ідентифікація тощо). Мобілізація трактується як спонука до участі в громадянських акціях [Verba, Schlozman, Brady, 1995: р. 269–273; Верба, 2005]. Всі ці три чинники взаємно посилюють один одного й надають кумулятивні політичні переваги їхнім носіям. Однак дослідження доводить, що хоча певну роль відіграють і мотивація, і ресурси, попри те недостатність ресурсів набагато більшою мірою перешкоджає активності, ніж брак мотивів.

Дослідження соціальної активності та протестної поведінки населення України свідчать про переважання певного типу чинників залежно від етапу

розвитку українського суспільства. Ще за радянських років емпіричним шляхом було доведено вплив переважно ресурсно-мобілізаційних чинників на соціальну активність населення. В.Оссовський виявив вагомий статистично значимий зв'язок впливу таких чинників, як рівень кваліфікації, рівень зарплати, стаж роботи, рівень освіти, вік, стать, партійність та навички участі в соціалістичних змаганнях на соціальну активність київських робітників [Оссовський, 1973: с. 74]. Однак наприкінці 1980-х років почали впливати зовсім інші чинники. Опитування групи тиску біля Верховної Ради УРСР ($N = 152$), проведене у 1990 році, засвідчило, що державний суверенітет і демократизація посідали перші місця за ранговим розподілом політичних вимог і пріоритетів [Общественное мнение и власть, 1993: с. 80]. Репрезентативні соціологічні дослідження напередодні здобуття незалежності України свідчили, що схильністю до неконвенціональних форм протесту найбільше вирізнялося населення Галичини, Києва, а також молодь. Іншими чинниками виявилися самооцінка соціального статусу та воління підтримати опозиційних лідерів [Панина, 1993].

Згідно із соціологічними дослідженнями першої половини 1990-х років серед причин можливої участі населення України в акціях протесту домінували проблеми виживання [Головаха, 1997: с. 61–64; Бекешкіна, 1994: с. 37–40; Бекешкіна, 1993; Міщенко, Буров, 1998: с. 100]. В одному з соціологічних досліджень на початку 1990-х років респонденти вказували на існування соціальної напруженості між такими соціальними групами, як бідні й багаті, між прихильниками різних політичних партій, зрештою, між більшістю народу України і керівництвом [Небоженко, 1994]. Дослідження кінця 1990-х — початку 2000-х років фіксують тенденцію ідеологічних розмежувань стосовно протестних настроїв. Зокрема, протестний потенціал переважав серед людей з лівою ідеологічною орієнтацією: прихильники соціалізму більшою мірою, ніж прихильники капіталізму, декларували свою згоду взяти участь в мітингах та демонстраціях протесту [Головаха, Панина, 1999; Головаха, Паніна, 2001: с. 188–200].

Водночас порівняльний аналіз (1994–2004) регіональних особливостей протестних настанов засвідчив, що порівняно з 1994 роком 2004-го збільшилася частка соціально пасивних громадян у Північно-Східному регіоні та АР Крим, тоді як у Західному регіоні, навпаки, вона помітно зменшилася. Водночас серед мешканців Західного, Південно-Західного і Північного регіонів істотно зросла кількість тих, хто висловлював готовність узяти участь у законних мітингах і демонстраціях [Стегній, 2004].

У подальшому виокремлення регіонального розмежування з його етнокультурними особливостями дало підстави розглядати ці події як певний етап етнополітичного процесу у суспільстві. Зокрема, існує думка, що причини сучасного електорального розколу України криються в проявах історичної ідентичності, тому Помаранчева революція виявилася не стільки демократичною, скільки культурно-етнічною [Головаха, Паніна, 2006: с. 50]. Регіональна поляризація, яка уявилася на президентських виборах 2004 року, збереглася і на наступних парламентських виборах 2006 року та позачергових парламентських 2007 року. Електоральні преференції населення областей, які підтримали 2004 року В.Ющенко, і далі зберігалися, тяжіючи

до політичних сил, які вважалися “спадкоємцями” Майдану. Натомість населення областей, які голосували за В.Януковича, віддавало перевагу антиющенківським політичним силам [Оксамитна, Хмелько, 2005; Колодій, 2006: с. 69–91]. Крім електорального розколу впливовими виявилися етнічні, мовні відмінності, геополітичні преференції та позиції з питання російської мови [Сподівання на іншу Україну, 2005; Хмелько, 2006; Резнік, 2005].

Серед інших соціально-демографічних чинників громадянської активності виокремлюються поселенські відмінності. С.Макеєв, застосувавши статистичний аналіз, виявив поселенську стратифікацію життєвих шансів. Нерівний доступ міських і сільських мешканців до матеріальних та соціальних благ зумовлює й відмінні домагання. Якщо городяни констатують доступність побутових благ, то жителі сіл і малих міст живуть перспективою висхідної соціальної мобільності для себе або для своїх дітей, щоб здобути ці блага [Макеєв, 2006]. В.Сусак виявив вплив поселенського чинника на прояв екстернальності/інтернальності (локус контролю). Із збільшенням розміру населеного пункту зростає рівень інтернальності (покладання на власні можливості та ресурси) [Сусак, 2009: с. 133]. Помічено також тенденцію зростання індексу можливості виступів населення на захист своїх прав із збільшенням розміру населеного пункту [Піддубний, 2005: с. 281].

Повертаючись до причин подій кінця 2004 року, потрібно звернути увагу й на інші пояснення. Домінування політичної підсистеми над усіма іншими соціальними інститутами (включно з економікою) в інституціональній макроструктурі українського суспільства та зростання відсотка підприємців, які мусили перебувати у тіні, породили спротив. Активну підтримку Майдану з боку групи середніх підприємців та власників, для яких головними спонукальними чинниками протесту були прагнення свободи економічної діяльності та лібералізації економіки, спричинило відчуття небезпеки для власного бізнесу, з огляду на загрозу поглинання його кримінальним капіталом. Водночас досвід участі у приватизації надав цій групі навичок прораховування ризиків та наслідків активних дій у пострадянській економіці, що, безумовно, можна вважати цінним соціальним ресурсом. Якщо внесок студентства був найбільшим у формі безпосередньої участі в акціях протесту, то матеріальна і фінансова допомога була найвідчутнішою з боку підприємців. Аналіз за типом зайнятості груп населення серед учасників Помаранчевої революції дав змогу О.Симончук назвати ці події “повстанням середнього класу” [Симончук, 2005].

Водночас П.Тамаш звертає увагу на те, що напередодні Помаранчевої революції загострився конфлікт між молодими освіченими середніми верствами великих міст і постноменклатурною елітою. Внаслідок модернізації “у молодіжних колах, особливо у великих містах, сформувалася верства, яка за своїм світоглядом, ступенем освіченості та опанування української мови вже радикально відрізняється від того образу, який являє громадськості постноменклатурна еліта” [Тамаш, 2007: с. 8]. Відтак, політична еліта не змогла втримати під контролем культурний процес, який став опозиційним чинній владі.

Треба зазначити, динаміка ціннісних пріоритетів громадян України напередодні Помаранчевої революції, зафіксована у дослідженнях Інституту соціології НАН України, свідчила про поступове зростання модернізаційного потенціалу суспільних самореалізаційних цінностей [Ручка, 2004]. До того ж моніторингові дослідження виявляли зростання рівня політичної ідентифікації: якщо у 1990-х роках частка неідентифікованих громадян (тих, хто не вибрав жодної політичної течії) сягала більш як 60%, то починаючи з 2002 року помічено різке їх зниження на 15–20% [Головаха, Паніна, 2008: с. 10]. Водночас увиразнилися суттєві зміни показників політичної ефективності. Якщо в середині 1990-х років домінували установки на збереження за будь-яку ціну порядку, миру та злагоди, то у 1997–1998 роках певною мірою зросли орієнтації на активний протест проти постійного погіршення умов життя. І лише після президентських виборів 1999 року показник терпіння тимчасово не дуже відчутно, але перевищив показник протесту. Однак починаючи з 2001 року, після спалаху “касетного скандалу”, показники протестних настанов зросли й далі не знижувалися щодо позначки 40% [Головаха, Паніна, 2008: с. 17]. Поступово, хоч і ненабагато, зросла впевненість у наявності можливості впливу громадян на владу у відповідь на порушення їхніх прав та інтересів, особливо на місцеву [Головаха, Паніна, 2008: с. 16].

Таким чином, наявні дослідження пояснюють громадянську активність в українському суспільстві за окресленими трьома типами чинників (структурних, ресурсних та соціально-психологічних). Серед структурних чинників, які охоплюють усі можливі лінії ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, можна вирізнити поселенський, регіональний, етнічний, мовний (рідна мова), етнополітичний (питання російської мови), геополітичний та ідеологічний. Ресурсні чинники — вік, соціоекономічний статус (дохід, освіта, наявність роботи), активні навички (комунікаційні та організаційні здібності — додаткова або громадська робота, самовдосконалення та комп'ютерна грамотність), участь у приватизаційних процесах. Серед соціально-психологічних стимулів політичної залученості виокремлено інтерес до політики, політичну ефективність, відчуття громадянського обов'язку та політичну ідентифікацію. Відтак усі ці чинники було зведено у дві пояснювальні моделі: структурні чинники утворюють модель соціальних розколів, натомість ресурсні та соціально-психологічні об'єднані у модель громадянського волонтаризму, на підставі напрацювань С.Верби, К.Л.Шлоцмана і Г.І.Брейді.

Гіпотези

У розгляді чинників неконвенціональних громадсько-політичних практик населення України належало з'ясувати, що важливіше для формування протестної активності — ціннісно-світоглядне розшарування чи громадянський волонтаризм. Виходячи з результатів згаданих вище досліджень, спробую висунути такі гіпотези:

- 1) протестні громадсько-політичні практики більшою мірою залежать від наявних в українському суспільстві соціальних розколів, спричинених історичним розвитком, а саме поселенськими, етнокультурними, ідеологічними та геополітичними розбіжностями (модель соціальних розколів);
- 2) протестні громадсько-політичні практики більшою мірою спричиняються наявними соціальними ресурсами та політичними стимулами (модель громадянського волонтаризму).

Опис даних

1. Масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у березні 2005 року. Соціологічний моніторинг Інституту соціології Національної академії наук України здійснюється щорічно з 1994 року (розробники програми — Н.Паніна та Є.Головаха). З 2002 року спеціальною комісією (В.Ворона, Н.Паніна, Ю.Саєнко, Є.Головаха, К.Грищенко, А.Ручка, В.Тихонович, М.Шульга, О.Лисенко) розроблено оновлену систему соціальних показників. Після 2006 року моніторинг проводиться раз на два роки. Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для певної області й певного типу населеного пункту.

2. Масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібуса “Громадська думка в Україні — 2006”, проведеного Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2006 року (координатор проекту — О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років.

3. Масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібуса “Громадська думка в Україні — 2007”, проведеного Інститутом соціології НАН України у травні 2007 року (координатор проекту — О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років.

4. Масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібуса “Громадська думка в Україні — 2009”, проведеного Інститутом соціології НАН України у березні 2009 року (координатор проекту —

О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років.

Процедура та методика дослідження

Для з'ясування висунутих вище гіпотез стосовно чинників детермінації протестних громадсько-політичних практик з урахуванням деяких інших показників на підставі даних було застосовано модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу вивчити вплив вирізнених чинників на залежну дихотомічну змінну. Як залежну змінну було використано дихотомічну змінну “участь у неконвенціональних громадсько-політичних заходах”, яка набуває значення 1 для групи тих, хто брав участь хоч би в одному протестному заході, і 0 для групи тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав.

Як незалежні змінні обох моделей розглянуто такі. Модель соціальних розколів представлена такими змінними, як регіональна поляризація, зумовлена президентськими виборами 2004 року; національність; рідна мова; статус російської мови; євразійські й європейські геополітичні установки; ідеологічне розмежування. Модель громадянського волонтаризму представлена ресурсними показниками (вік, освіта, дохід, наявність роботи, навички, участь у приватизаційних процесах) та соціально-психологічними показниками політичних стимулів (інтерес до політики, політична ідентифікація, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку). Аналізуючи вплив моделей у кожному з масивів даних, я прагнув відтворити незалежні змінні якомога точніше. Однак в одних випадках певні показники відсутні, в інших — я використовував тотожні за класифікацією чинники (детальніше див.: *Додатки*).

Для пояснення впливу всіх чинників загалом і кожного типу чинників окремо аналізовано показник Nagelkerke R Square, який є певним аналогом коефіцієнта детермінації в моделі рівняння лінійної регресії, що показує частку впливу всіх предикторів моделі на дисперсію залежної змінної.

Для впорядкування чинників за відносною силою цих змінних впливу на залежну дихотомічну змінну вимірювався зв'язок на підставі коефіцієнта Пірсона (Pearson's R), який крім пояснення сили зв'язку, пояснює ще й тип зв'язку (від -1 до 1), а саме прямий, позитивний або негативний, зворотний зв'язок. Наявність статистичного зв'язку свідчить насамперед про його значимість, а саме про наявність відмінності статистичної незалежності між двома змінними. Заведено вважати (за певною угодою між дослідниками), що значимість не має сильно перевищувати значення $0,05$ [Горбачик, Сальникова, 2008: с. 65].

Опрацювання та статистичний аналіз даних здійснено з використанням програмних пакетів ОСА для Windows (автор — А.Горбачик) та SPSS.

Виклад результатів

Оскільки структура і стилеві форми громадсько-політичних практик зумовлені специфікою тих суспільств, в яких вони здійснюються, я скористався нормативним ранжуванням розробленої Н.Паніною методики вимірювання рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, основним показником якої є “Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу” (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок (100 експертів — керівників структур центральної виконавчої влади) різних форм соціального протесту з огляду на міру дестабілізаційності їх. У підсумку експертні оцінки ступенів загрози певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, ранжували перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності [Головаха, Панина, 1999]. Шкала, побудована експертним методом, має більш абсолютний характер і відсилає респондентів до певної об’єктивної норми, визначеної експертами.

Отже, результати трьох обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл. 1). Порівнюючи результати досліджень, треба мати на увазі те, що після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 року, неминучим було зниження залученості населення до політичних заходів.

Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті практики, які пов’язані з передвиборчими кампаніями. Парламентські вибори 2006 року певною мірою продовжили змагання політичних сил і відтворювали попередні методи агітації. Однак уже наступного, 2007 року політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не набула такого поширення, як у минулому. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів відчутно знизилася — майже удвічі. Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконування інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 році дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Загалом відбулося відчутне зниження конвенціональних громадсько-політичних практик: 2006 — 33,3%, 2007 — 16,7%; 2009 — 13,5%.

Особливістю українського суспільства є те, що низькі показники конвенціональних форм не спричинили росту неконвенціональних форм. Участь у неконвенціональних заходах також відчутно знизилася: 2006 — 17,2%, 2007 — 10,1%; 2009 — 8,7%. Аналізуючи динаміку неконвенціональних практик, потрібно взяти до уваги той факт, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 року, загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні–березні 2005 року, 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брали участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти

результати другої (2005) та третьої (2007) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми неконвенціональних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження — відповідно до 21,6% та 7,1% [Головаха, Горбачик, 2008]. Таким чином, упродовж 2004–2009 років відбувається істотне зниження виявів протестних практик.

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання
“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто
брали участь упродовж останніх 12 місяців?”, %**

	<i>Варіанти відповіді</i>	2006	2007	2009
<i>Конвенціональні практики</i>	Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2
	Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1
	Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3
	Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7
	Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–
	Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4
	Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5
<i>Неконвенціональні практики</i>	Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4
	Не купляв певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7
	Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0
	Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2
	Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4
	Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6
	Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4
	Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4
	Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1
	Інше	0,7	0,7	0,1
	У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ		35,3	20,1	16,3
<i>Конвенціональні громадсько-політичні практики</i>		33,3	16,7	13,5
<i>Неконвенціональні громадсько-політичні практики</i>		17,2	10,1	8,7

Примітка: Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу всіх чинників загалом за масивом даних 2005 року на залежну дихотомічну змінну участі

в акціях протесту в період Помаранчевої революції є достатньо вдалою, оскільки значення показника Nagelkerke R Square є досить високим (0,399). Тобто частка впливу всіх чинників, яку можна пояснити на підставі логістичної регресії, становить 39,9%. Якщо проаналізувати вплив кожної з моделей окремо, то модель соціальних розколів є впливовішою, оскільки пояснює 29,3% впливу предикторів на дисперсію залежної змінної, натомість модель громадянського волонтаризму пояснює 16,8% впливу предикторів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Логістична регресія для залежної змінної “Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?”, 2005

Чинники	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волонтаризму	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	-0,062	0,821	0,138	0,567		
Регіональна поляризація (2004)	1,877	0,000	1,563	0,000		
Національність	0,620	0,221	0,633	0,170		
Рідна мова	-0,147	0,735	-0,185	0,637		
Статус російської мови	-0,028	0,857	-0,061	0,665		
Євразійські геополітичні установки	-0,069	0,664	-0,261	0,066		
Європейські геополітичні установки	0,473	0,007	0,574	0,000		
Ідеологічне розмежування	-0,308	0,277	-0,442	0,076		
Вік	-0,015	0,084			0,023	0,000
Освіта	0,095	0,403			0,055	0,328
Дохід	0,000	0,640			0,000	0,383
Наявність роботи	0,376	0,167			-0,014	0,923
Навички	1,661	0,050			1,069	0,019
Інтерес до політики	0,764	0,001			0,712	0,000
Політична ідентифікація	0,880	0,007			0,840	0,000
Політична ефективність	0,356	0,032			0,488	0,000
<i>Constant</i>	-6,470	0,000	-2,737	0,001	-3,450	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,399		0,293		0,168	

Для виявлення впливовості чинників, включених до моделей, потрібно насамперед звертати увагу на значимість коефіцієнтів *Sig.*, а вже потім аналізувати самі значення коефіцієнтів *B* побудованих рівнянь за кожен рік

опитування. Виявлено, що з усіх чинників, включених в обидві моделі, на залежну змінну впливають показники регіональної поляризації, європейських геополітичних настанов, навичок, інтересу до політики, політичної ідентифікації та політичної ефективності (*тут і далі значимі значення коефіцієнтів виділено жирним шрифтом*). Якщо проаналізувати вплив чинників в окремо взятій моделі соціальних розколів, то простежується негативний вплив чинників віку та ідеологічного розмежування. Застосувавши показник часткової кореляції (R) для впорядкування чинників за відносною силою цих змінних впливу на залежну дихотомічну змінну можна констатувати, що участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції була зумовлена регіональною поляризацією, а саме належністю до Західно-Центрального регіону ($0,350^{***}$)¹, позитивним ставленням щодо вступу України до Європейського Союзу ($0,225^{***}$), інтересом до політики ($0,196^{***}$), суб'єктивною політичною ефективністю ($0,189^{***}$), політичною ідентифікацією ($0,188^{***}$) та навичками ($0,147^{***}$).

Розглянемо вплив чинників на неконвенціональні громадсько-політичні практики за даними масиву 2006 року (див. табл. 3). Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу всіх чинників загалом на залежну дихотомічну змінну участі в неконвенціональних громадсько-політичних практиках виявила невисоке значення показника Nagelkerke R Square ($0,145$). Тобто частка впливу всіх предикторів моделі на дисперсію залежної змінної, яку можна пояснити на підставі логістичної регресії, становить 14,5%.

Така частка є недостатньою, щоб вважати побудовану модель прогностичною. Спроба покращити модель шляхом залучення додаткових змінних успіху не принесла. Очевидно, що існують також якісь інші, невідомі нам чинники неконвенціональних громадсько-політичних практик. Отже, цей факт вимагає у подальшому глибших теоретичних розробок для формування більш адекватного інструментарію дослідження. Однак для перевірки висунутих гіпотез стосовно чинників впливу на залежну змінну я мусив скористатися наявною часткою впливу. Якщо проаналізувати вплив кожної з моделей окремо, то у цьому разі однозначно впливовішими є чинники моделі громадянського волонтаризму, яка пояснює 14% частки впливу предикторів моделі, натомість модель соціальних розколів пояснює лише 3,7% частки впливу на дисперсію залежної змінної.

Виявлено, що з усіх чинників, включених в обидві моделі, на залежну змінну впливають показники європейських геополітичних настанов, участь у приватизаційних процесах, наявність навичок, відчуття громадянського обов'язку та політичної ефективності. Застосувавши показник часткової кореляції (R) для впорядкування чинників за відносною силою цих змінних впливу на залежну дихотомічну змінну можна констатувати, що участь в неконвенціональних громадсько-політичних практиках зумовлена навичками ($0,213^{***}$), політичною ефективністю ($0,191^{***}$), проєвропейськими

¹ Примітка. * — значимість на рівні 0,05; ** — значимість на рівні 0,01; *** — значимість на рівні 0,001.

геополітичними настановами (0,103***), відчуттям громадянського обов'язку (0,101***) та участю у приватизаційних процесах (0,073**).

Таблиця 3

**Логістична регресія для залежної змінної участі
в неконвенціональних громадсько-політичних заходах, 2006**

Чинники	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волонтаризму	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	0,266	0,193	0,355	0,054		
Регіональна поляризація (2004)	-0,097	0,719	-0,077	0,758		
Національність	-0,012	0,964	0,006	0,981		
Рідна мова	-0,335	0,141	-0,242	0,251		
Євразійські гео-політичні установки	-0,177	0,320	-0,223	0,169		
Європейські гео-політичні установки	0,436	0,013	0,610	0,000		
Ідеологічне розмежування	-0,086	0,530	-0,216	0,080		
Вік	-0,003	0,653			-0,005	0,341
Освіта	0,024	0,712			0,069	0,244
Дохід	0,000	0,337			0,000	0,520
Наявність роботи	0,230	0,243			0,245	0,170
Участь у приватизаційних процесах	0,531	0,019			0,469	0,018
Навички	1,885	0,000			2,129	0,000
Відчуття громадянського обов'язку	0,224	0,021			0,226	0,008
Політична ідентифікація	0,301	0,245			0,358	0,119
Політична ефективність	0,843	0,000			0,932	0,000
<i>Constant</i>	-3,275	0,000	-1,018	0,013	-4,019	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,145		0,037		0,140	

Розглянемо вплив моделей на неконвенціональні громадсько-політичні практики за даними масиву 2007 року (див. табл. 4). Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу всіх чинників загалом на залежну дихотомічну змінну участі в неконвенціональних громадсько-політичних практиках, як і в попередньому випадку, виявила невисоке значення показника Nagelkerke *R Square* (0,199). Тобто частка впливу на дисперсію залежної змінної становить 19,9%.

Таблиця 4

**Логістична регресія для залежної змінної участі
в неконвенціональних громадсько-політичних заходах, 2007**

Чинники	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волонтаризму	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	0,103	0,780	0,377	0,252		
Регіональна поляризація (2004)	0,478	0,209	0,266	0,437		
Національність	-0,205	0,674	-0,149	0,714		
Рідна мова	0,038	0,938	0,062	0,880		
Статус російської мови	-0,160	0,225	-0,160	0,169		
Євразійські геополітичні установки	-0,159	0,535	-0,198	0,366		
Європейські геополітичні установки	-0,049	0,837	-0,068	0,730		
Ідеологічне розмежування	-0,281	0,509	-0,393	0,247		
Вік	0,000	0,963			0,000	0,995
Освіта	0,282	0,022			0,027	0,717
Дохід	0,000	0,111			0,000	0,303
Наявність роботи	-2,297	0,000			-0,751	0,028
Навички	2,709	0,004			1,402	0,009
Інтерес до політики	1,060	0,001			0,667	0,000
Політична ідентифікація	0,041	0,923			0,986	0,000
<i>Constant</i>	-1,793	0,234	-0,453	0,609	-3,906	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,199		0,021		0,092	

Для перевірки висунутих гіпотез стосовно чинників впливу на залежну змінну маю скористатися наявною часткою впливу. Однак побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу чинників обох моделей окремо виявила, що кожен тип чинників пояснює мізерну частку впливу: модель соціальних розколів пояснює лише 2,1% частки впливу, модель громадянського волонтаризму пояснює 9,2% частки впливу. Беручи до уваги мізерність часток впливу, втім, слід зазначити, що наявна тенденція свідчить про певне переважання впливовості чинників моделі громадянського волонтаризму.

Виявлено, що з усіх чинників, що увійшли до обох моделей, позитивно впливають на залежну змінну показники освіти, навичок та інтересу до політики. Натомість змінна наявності роботи має негативний вплив, тобто існує ймовірність того, що відсутність роботи зумовлює неконвенціональні практики. Однак, застосувавши показник часткової кореляції (*R*) для впорядкування чинників за відносною силою цих змінних впливу на залежну дихо-

томічну змінну, можна констатувати, що участь у неконвенціональних громадсько-політичних практиках зумовлена насамперед інтересом до політики (0,130***), навичками (0,105***), освітою (0,060**) та відсутністю роботи (-0,057*).

Зниження участі населення України у протестних заходах у 2009 році істотно позначилося на результатах аналізу детермінант неконвенціональних практик (див. табл. 5). Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу обох моделей на залежну дихотомічну змінну протестних практик знову ж таки виявила невисоке значення показника Nagelkerke R Square (0,158). Тобто частка впливу зазначених чинників, яку можна пояснити на підставі логістичної регресії, становить 15,8%.

Таблиця 5

**Логістична регресія для залежної змінної участі
в неконвенціональних громадсько-політичних заходах, 2009**

Чинники	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волонтаризму	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	1,016	0,030	0,996	0,010		
Регіональна поляризація (2004)	0,745	0,085	0,707	0,070		
Національність	-0,560	0,229	-0,533	0,205		
Рідна мова	-0,006	0,991	-0,102	0,821		
Статус російської мови	0,368	0,390	0,681	0,082		
Євразійські геополітичні установки	0,158	0,531	-0,159	0,485		
Європейські геополітичні установки	0,017	0,940	0,057	0,778		
Ідеологічне розмежування	-0,388	0,344	-0,253	0,500		
Вік	-0,005	0,659			0,004	0,550
Освіта	0,078	0,550			0,038	0,620
Дохід	0,133	0,409			0,065	0,461
Наявність роботи	0,149	0,693			0,148	0,495
Участь у приватизаційних процесах	0,370	0,441			0,199	0,368
Інтерес до політики	0,424	0,189			0,386	0,033
Відчуття громадянського обов'язку	0,279	0,148			0,253	0,014
Політична ідентифікація	0,402	0,036			0,141	0,195
Політична ефективність	0,202	0,351			0,346	0,009
<i>Constant</i>	-6,941	0,000	-2,629	0,005	-5,478	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,158		0,077		0,051	

Аналіз впливу кожної з моделей окремо практично не виявив суттєвого переважання: модель соціальних розколів пояснює 7,7% частки впливу на дисперсію залежної змінної, модель громадянського волонтаризму — 5,1%. Переважна більшість чинників, включених до рівняння бінарної логістичної регресії у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на громадсько-політичні практики. Зафіксовано лише вплив двох чинників — поселенського розподілу та політичної ідентифікації. Тобто проживання у місті та політична ідентифікація з певною політичною силою сприяють протестним практикам. Однак низькі рівні часткової кореляції цих двох чинників зі змінною участі в неконвенціональних заходах — відповідно $R = 0,052^{**}$ і $R = 0,072^{***}$ — не дають підстави констатувати їхню вирішальну роль.

Висновки

Можна констатувати, що після громадянської активності часів Помаранчевої революції, спричиненої регіональними та геополітичними розколами, протестні практики у подальшому зумовлювалися переважно ресурсними та соціально-психологічними стимулами. Водночас зафіксований у 2009 році мізерний вплив кожної з моделей та не впливовість переважної більшості предикторів нашої виходять на припущення, що зменшення частки протестних практик в українському суспільстві пов'язане з впливом фінансової кризи на громадянську активність. Можна припустити, що фінансова криза знівельовала наявні соціальні ресурси активних громадян та переорієнтувала їх з цінностей політичної ефективності на необхідність економічного виживання й адаптації до нових соціально-економічних умов. Однак ці припущення вимагають додаткових досліджень. Водночас результати аналізу засвідчили, що ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства не позначилося на протестній поведінці. Це може слугувати поясненням феномену відсутності серйозних соціальних конфліктів.

Додаток 1

Незалежні змінні, використані у масиві “Українське суспільство — 2005”

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

- Національність:** фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 — для тих, хто визначив себе як росіянина.
- Рідна мова:** фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 — для тих, хто зазначив рідною російську мову.
- Статус російської мови:** вимірюваний на підставі запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?” із можливими варіантами відповіді “1 — ні; 2 — важко сказати; 3 — так”.
- Євразійські геополітичні установки :** вимірювані на підставі запитання “Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?” із можливими варіантами відповіді “1 — скоріше негативно; 2 — важко сказати; 3 — скоріше позитивно”.
- Європейські геополітичні установки :** вимірювані на підставі запитання “Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?” із можливими варіантами відповіді “1 — радше негативно; 2 — важко сказати; 3 — радше позитивно”.
- Ідеологічне розмежування:** змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто підтримує прихильників соціалізму, і значення 0 — для тих, хто підтримує прихильників капіталізму.
- Вік:** вимірюваний як кількість повних років життя.
- Освіта:** із можливими варіантами відповіді “1 — початкова, неповна середня; 2 — середня загальна; 3 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 — перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 — повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)”.
- Дохід:** вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн).
- Наявність роботи:** фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 — для тих, хто не має роботи.
- Навички:** адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку занять у вільний від основної та хатньої роботи час (“праця за сумісництвом, додатковий підробіток”, “громадська робота”, “відвідування курсів, гуртків, студій”, “заняття з комп’ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)”).
- Інтерес до політики:** вимірюваний на підставі запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” із можливими варіантами відповіді “1 — зовсім не цікавить; 2 — певною мірою цікавить; 3 — дуже цікавить”.
- Політична ідентифікація:** фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив у переліку певну політичну течію, відповідаючи на запитання “У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено кілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам”, і значення 0 — для тих, хто не визначився.

Політична ефективність: виміряна на підставі запитання “Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” із можливими варіантами відповіді “1 — ні, нічого не зміг би зробити; 2 — важко сказати; 3 — так, зміг би щось зробити”.

Додаток 2

Незалежні змінні, використані у масиві опитування “Громадська думка в Україні — 2006”

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 — для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 — для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Євразійські геополітичні установки : фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає доцільним входження України до Єдиного економічного простору (блоку країн Росії, Білорусі, Казахстану, Узбекистану), і значення 0 — для тих, хто вважає такий крок недоцільним.

Європейські геополітичні установки : фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає доцільним входження України до Європейського Союзу, і значення 0 — для тих, хто вважає такий крок недоцільним.

Ідеологічне розмежування: вимірювана на підставі запитання “Якою має бути економіка України?” із можливими варіантами відповіді “1 — економіку повністю регулює ринок; 2 — економіку регулюють і ринок і держава; 3 — економіку повністю регулює держава”.

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді “1 — початкова, неповна середня; 2 — середня загальна; 3 — середня спеціальна (технікум, училище, ко-

ледж); 4 — перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 — повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)”.
Дохід: вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн).

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 — для тих, хто не має роботи.

Участь у приватизаційних процесах: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь хоч би в одному приватизаційному заході, і значення 0 — для тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав.

Навички: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку занять у вільний від основної та хатньої роботи час (“навчання (навчання на вечірньому або заочному відділенні навчальних закладів, на курсах тощо)”, “праця за сумісництвом, підробіток”, “громадська робота (участь у заходах партій, профспілок, громадських організацій, рухів, волонтерська робота тощо)”, “робота на комп’ютері (друкування, виконання завдань, читання, перегляд фільмів, прослуховування музики, ігри, користування Інтернетом тощо)”).

Відчуття громадянського обов’язку: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень ступеня важливості для респондента “можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу”, “можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур”, “участі у діяльності політичних партій і громадських організацій”.

Політична ідентифікація: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь у виборах Верховної Ради України 26 березня 2006 року, і значення 0 — для тих, хто не брав у них участі.

Політична ефективність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що в нього є можливість контролювати діяльність центральних і місцевих органів влади, і значення 0 — для тих, хто вважає, що такої можливості в нього немає.

Додаток 3

Незалежні змінні, використані у масиві омнібуса “Громадська думка в Україні — 2007”

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська,

Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 — для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 — для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Статус російської мови: вимірюваний на підставі ставлення до судження “Російській мові треба надати статус другої державної в Україні” із можливими варіантами відповіді “1 — цілком схвальне; 2 — переважно схвальне; 3 — важко відповісти; 4 — переважно не схвальне; 5 — зовсім не схвальне”.

Євразійські геополітичні установки : вимірювані на підставі запитання “Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?” із можливими варіантами відповіді “1 — скоріше негативно; 2 — важко сказати; 3 — скоріше позитивно”.

Європейські геополітичні установки : вимірювані на підставі запитання “Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?” із можливими варіантами відповіді “1 — радше негативно; 2 — важко сказати; 3 — радше позитивно”.

Ідеологічне розмежування: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто підтримує прихильників соціалізму, і значення 0 — для тих, хто підтримує прихильників капіталізму.

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді “1 — початкова, неповна середня; 2 — середня загальна; 3 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 — перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 — повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)”.

Дохід: вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн).

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 — для тих, хто не має роботи.

Навички: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку занять у вільний від основної та хатньої роботи час (“навчання на вечірньому або заочному відділенні навчальних закладів, на курсах тощо”, “робота за сумісництвом, додатковий заробіток”, “громадська робота (участь у заходах партій, профспілок, громадських організацій, рухів, волонтерська робота тощо)”, “робота на комп’ютері (друкування, виконання завдань, читання, перегляд фільмів, прослуховування музики, ігри, користування Інтернетом тощо)”).

Інтерес до політики: вимірюваний на підставі запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” із можливими варіантами відповіді “1 — зовсім не цікавить; 2 — певною мірою цікавить; 3 — дуже цікавить”.

Політична ідентифікація: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив у переліку певну політичну течію, відповідаючи на запитання “У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено кілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам”, і значення 0 — для тих, хто не визначився.

Додаток 4

Незалежні змінні, використані у масиві омнібуса “Громадська думка в Україні — 2009”

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 — для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 — для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Статус російської мови: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив, що особисто ладен відстоювати надання офіційного статусу російській мові, і значення 0 — для тих, хто цього не зазначив.

Євразійські геополітичні установки : вимірювані на підставі запитання “Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?” із можливими варіантами відповіді “1 — скоріше негативно; 2 — важко сказати; 3 — скоріше позитивно”.

Європейські геополітичні установки : вимірювані на підставі запитання “Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?” із можливими варіантами відповіді “1 — радше негативно; 2 — важко сказати; 3 — радше позитивно”.

Ідеологічне розмежування: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто підтримує прихильників соціалізму, і значення 0 — для тих, хто підтримує прихильників капіталізму.

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді “1 — початкова, неповна середня; 2 — середня загальна; 3 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 — перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 — повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)”.

Дохід: вимірюваний на підставі запитання “Середньодушовий дохід на кожного з членів Вашої сім’ї порівняно з прожитковим мінімумом... (*нагадуємо, що цей мінімум зараз становить 607 грн*)” із можливими варіантами відповіді “1 — фактично нижчий за прожитковий мінімум; 2 — такий чи майже такий, як встановлений прожитковий мінімум; 3 — трохи вищий за встановлений прожитковий мінімум; 4 — порівняно з прожитковим мінімумом високий; 5 — набагато вищий за прожитковий мінімум”.

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 — для тих, хто не має роботи.

Участь у приватизаційних процесах: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь хоч би в одному приватизаційному заході, і значення 0 — для тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав.

Інтерес до політики: вимірюваний на підставі запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” із можливими варіантами відповіді “1 — зовсім не цікавить; 2 — певною мірою цікавить; 3 — дуже цікавить”.

Відчуття громадянського обов’язку: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень ступеня важливості для респондента “можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу”, “можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур”, “участі у діяльності політичних партій і громадських організацій”.

Політична ідентифікація: вимірювана на підставі запитання “Чи є в країні така політична партія (блок), яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?” із можливими варіантами відповіді “1 — немає; 2 — важко відповісти; 3 — є така партія”.

Політична ефективність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що у них є можливість контролювати діяльність центральних і місцевих органів влади, і значення 0 — для тих, хто вважає, що такої можливості в них немає.

Література

Бекешкіна І. Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту // Політичний портрет України. — 1993. — № 4. — С. 14–23.

- Бекешкіна І.* Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.
- Верба С.* Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння // Демократія : Антологія. — К., 2005. — С. 943–982.
- Головаха Е.І., Панина Н.В.* Потенціал протеста українського общества // Социологические исследования. — 1999. — № 10. — С. 31–40.
- Головаха Е., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження”. 2005–2007 роки. — К., 2008.
- Головаха Е., Панина Н.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 32–51.
- Головаха Е., Панина Н.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. — К., 2008.
- Головаха Е.І.* Трансформуючеся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. — К., 1996.
- Головаха Е.І., Панина Н.В.* Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). — К., 2001. — С.188–200.
- Горбачик А.П., Сальникова С.А.* Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS : Навчальний посібник. — Луцьк, 2008.
- Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна — регіональний вимір. Вип. 3. — К., 2006. — С. 69–91.
- Макеєв С.* Поселенська стратифікація життєвих шансів // Українське суспільство 1994–2006: моніторинг соціальних змін. — К., 2006. — С. 56–61.
- Мищенко М., Буров І.* Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. — К., 1998.
- Небоженко В.С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К., 1994.
- Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / А.А.Ручка, В.Л.Оссовский, В.А.Матусевич и др. — К., 1993.
- Оксамитна С.М., Хмелько В.Є.* Регіональний поділ України на президентських виборах 2004: гендерні, вікові та освітні відмінності електоральних переваг // Наукові записки. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. — Т. 46: Соціологічні науки. — К., 2005. — С. 3–10.
- Оссовський В.Л.* Активність трудящих в управлінні виробництвом. (Досвід конкретного соціологічного дослідження). — К., 1973.
- Панина Н.В.* Готовность населения к различным формам социального протеста // Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). — К., 1993. — С. 42–51.
- Піддубний В.* Поселенський статус як чинник соціального комфорту // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. — К., 2005. — С. 273–283.
- Резнік О.* Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції // Політичний портрет України. — 2005. — № 33. — С. 5–14.
- Ручка А.* Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України // Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін. — К., 2004. — С. 416–427.
- Симончук О.* Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу // Українське суспільство 1994–2005: моніторинг соціальних змін. — К., 2005. — С. 62–71.
- Смелзер Н.Дж.* Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995. — Львів, 2003.
- Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори–2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / За ред. С.Макеєва. — К., 2005.

Стезгий О. Регіональні особливості розвитку політичної культури українського суспільства // Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін. — К., 2004. — С. 243–253.

Сушак В.І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : Дис. ... канд. соціол. наук. — К., 2009.

Тамаш П. Массовые выступления на городских улицах как жанр политического карнавала: возможное толкование событий ноября–декабря 2004 года в Киеве // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 5–17.

Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. — 2006. — 24–30 червня. — № 24 (603).

Dahl R.A. Who Governs? Democracy and Power in an American City. — New Haven; L., 1961.

Deegan-Krause K. New Dimensions of Political Cleavage // The Oxford Handbook of Political Behavior / Ed. by R.J.Dalton, H.–D.Klingemann. — Oxford, 2007. — P. 538–556.

Jenkins J.C. Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements // Annual Review of Sociology. — 1983. — Vol. 9. — P. 527–553.

Kriesi H.P., Koopmans R., Duyvendak J.W., Giugni M.G. New Social Movements in Western Europe. — L., 1995.

Lipset S.M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments // Lipset S.M. Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology. — New Brunswick, 1985. — P. 113–186.

McCarthy J.D., Zald M.N. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory // American Journal of Sociology. — 1977. — Vol. 82 (May). — № 6. — P. 1212–1241.

Milbrath L., Klein W. Personality Correlates of Political Participation // Acta Sociologica. — 1962. — Vol. 6. — № 1. — P. 53–65.

Renshon S. Psychological Needs and Political Behavior: A Theory of Personality and Political Efficacy. — N.Y., 1974.

Verba S., Nie N.H., Kim J. Participation and Political Equality: A Seven-nation Comparison. — Chicago IL, 1979.

Verba S., Schlozman K.L., Brady H.E. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. — Cambridge, 1995.